

Georg Kühlewind Alapítvány

Százhuszonegyedik hírlevél

Alapítványunk 121. hírlevelében interjút olvashatnak **Jakubinyi Lászlóval**, a miskolci **Szimbiózis Alapítvány** vezetőjével. Itt mondok külön köszönetet Károlyné Ór Erzsébetnek az eredeti hangfelvétel átírásában nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért.

Más. 2026. október 9 és 11-e között Kühlewind-konferencia lesz a németországi Kasselben – német nyelven. A részletekről az itt következő link ad tájékoztatást: <https://kassel.kuehlewind.org/>. A konferencia egyik szervezője **Böszörményi László**. Sorait továbbítom:

„Akit érdekel, tekintse meg a mellékelt linket, és ha tud németül és érdeklí, jelentkezzen be (minél előbb) és vegyen részt. Akinek ez anyagilag túl nagy megterhelés, szóljon, a Georg Kühlewind Alapítvány – bizonyos kereteken belül – tud segíteni.”

Fenyő Ervin

*

Fenyő Ervin: Hogy történt, hogy a fogyatékosokkal kezdtél foglalkozni? Meséld el, honnan jött ez az ötlet?

Jakubinyi László: Akkor időben nagyon messzire kell visszamenni.

F. E.: Ez a kérdés. Pontosan ezt kérem, erre kérdezek.

J. L.: Ez az idő 14 éves életkoromhoz köthető, tehát nagyon-nagyon korai. Észak- Erdélyben (Partium) nőttem fel, Máramarosszigeten, egy valamikori magyar kulturális központban, királyi kiváltságjogokkal rendelkező városkában. Számos arany-, ezüst- és sóbánya a környéken, a hegyekből ide szállították a fát, amit tutajok vittek tova a városszéli Tiszán, lefelé, az ország belsejébe. A háború előtt magas volt a zsidó lakosság aránya, több csodarabbi is innen származik, de híres volt a magyar piarista gimnázium, a református tanítóképző is. Az előbbiben tanított Juhász Gyula, és itt volt iskolaalapító Lövey Klára. Szigetet villavárosként is emlegetik, mert kiváló klímája miatt a nemesek itt töltötték a nyári időszakokat. Ezért is működhetett itt egyszerre több színtársulat is, a kőszínház mellett nyári színházzal. A nagyszámú magyarság mellett éltek itt románok, németek (cipszerek), ruszinok, ukránok, jiddis anyanyelvű zsidók, örmények és cigányok. A háború, majd a kommunizmus átrendezte az etnikai arányokat. Az erős románosítás időszakát úgy éltem meg, hogy a numerus clausus törvény miatt csak alig néhányan tanulhattunk anyanyelvünkön. Szerencsés voltam – magyarul tanulhattam; míg sok szülő – a jobb jövő reményében! – az asszimilációt választotta gyerekének.

Magyar iskolába járni, óriási nyomást jelentett. Emlékszem, amikor utoljára Kányádi Sándor látogatott meg minket, akkor volt az utolsó magyar nyelvű irodalomfórum. Utána az irodalmi

kört is megszüntették. És akkor mi, akik próbáltunk egy kicsit foglalkozni a magyar nyelvvel, beszorultunk a katolikus templomba, ahol volt egy fiatal segédlelkész pap, aki teret adott ennek.

Karácsonykor mi írtuk a pásztorjátékot, húsvétkor is ilyesféle dolgokat csináltunk, meg volt egy ifjúsági kórusunk, amit ez a fiatal pap szervezett, és mi, néhányan, különböző hangszerek kíséretében gregoriánokat énekeltünk, és a végén volt egy kis gitáros, modern, egyházi zene. Három-négy éneklés után kiálltunk verset mondani. Ez nekem nagyon ment. Dsida Jenő meg ilyenek... Volt ennek egyházi, de leginkább rendszerellenes üzenete, de főleg a kisebbségi nyelvért álltunk ki. Minden alkalommal verset mondtam. Nem volt jó énekhangom, de én voltam a konferanszié meg a versmondó. A templomban egy tűt sem lehetett leejteni, annyi ember jött el a szinte havonta megrendezésre kerülő „zenés” ünnepségre. Az volt az érzésem, hogy itt én valami olyasmit csinállok, amire óriási igény van. Ez 1984-ben kezdődött... Igen, 1984..., ha így visszszámolom... És miközben ezeket csináltam, ennek azért híre ment. Egyszer éjszaka kettőkor bekopogtattak hozzánk. Magyarországról, a Bokor-bázisközösség önkéntesei csomagokat hoztak Székesfehérvárról. Egy titkos ifjúsági találkozón ismerkedtem meg velük Csíksomlyón; ott jöttek össze évente a hozzám hasonló „renitens” fiatalok, közülük több teológus. Szóval... Édesanyámék beengedték őket, hogy lezuhanyozzanak. Aludtak valamit, kaptak enni is, hajnalban mentek tovább. Egyébként a külföldi látogatókat be kellett volna jelenteni a rendőrségnek. Hoztak ennivalót nekünk, ami akkor nagy dolognak számított: ráma kocka, azaz margarin, dobozos zsír, tehát tartós élelmiszereket hoztak, és magyar nyelvű könyveket. Voltak közöttük egyházi könyvek meg irodalmi művek is. Akkor szerveztem egy sejtet a versmondó barátaimmal, és kezdtük a magyar családoknak szétosztani, amit kaptunk. Ment a telefon, a csomagokat összeraktuk, és hajnalban mentünk és szétosztottuk a családoknak, és délután is mentünk iskola után is, és vittük a családoknak a magyar könyveket és az ennivalót. Egyszer lebuktam az *István, a király* nagy, sárgaborítós bakelit lemezével. Kilógott a kabátom alól. Előállítottak. Utána nagyon hamar megtalált a szekuritáté (állambiztonsági hivatal, a rendőrségi titkosszolgálat része). A kilencedik évfolyamba jártam, azaz a gimnázium első évébe. Épp magyaróránk volt. Bejött a román igazgató, és kikísért, hogy engem elvisz; és átkísért a szomszédban lévő szekuritátéhoz, ahol már a kapuban várt engem egy tiszt. Bekerültem ennek az épületnek az alagsorába, ahol cellák voltak. Volt ott egy görögkatolikus román szerzetes, akivel váraoztattak minket. A görögkatolikus egyházat a román állam egyszerűen megszüntette, az összes görög templomot átadták az ortodoxoknak. A valamikori pap, aki nem állt át ortodoxnak, úgy bukott le, hogy otthon tartott misét, titokban. Kérdezte: mit csináltam, én meg elmeséltem. Erre azt mondta, hogy „hát édesfiam, te mindig itt fogsz dekkolni a szekuritáténál, és mindig el fognak verni”. Azt tanácsolta, kreáljak egy fedősztorit.

Jött a szekus, faggattak. Mondták, hogy nem kéne annyi magyar verset mondani a templomban, mert ez tilos, és a családokhoz sem járhatok agitálni, mert gyülekezési tilalom is van. Kaptam néhány pofont; ami itt az arcomon van, ez a seb, ezt akkor kaptam. Csak mikor kikerültem, akkor varrták össze, nem is sikerült rendesen, csak úgy nyomokban.

Ez volt az a pont, amikor eldőlt, milyen irányba kell mozdulnom. Nevelőapámnak, Andrisnak, akit ismertél, rengeteget köszönhetek, ő mindig kihozott. Az ő apukája hithű kommunista volt, és voltak kapcsolatai. Emlékszem, hogy kávé vásároltak a fekete piacon, pálinkát, eladták a disznót, hogy engem kihúzzanak a „szarból”. Tehát én végtelenül hálás vagyok neki, és mindig próbált is a háttérben segíteni. Mindenesetre az egy fordulópont volt, amikor ez a szerzetes azt mondta, hogy nincs fedősztorim. Megértettem, hogy ha nincs – mindig le fogok bukni. Járok családokhoz, viszek valamit, és nincs... fedősztorim.

F. E.: Mi az, hogy fedősztori?

J. L.: Hát, hogy miért járok én össze-vissza családokhoz? Egy nap miért látogatok meg 5-6 magyar családot? Izgatok!... Azt mondja, hogy az életemet teszem tönkre ezzel, ha én ezt így fogom tovább folytatni. Kéne egy fedősztori, hogy miért járok a családokhoz. Azt mondta, hogy keressek meg egy bizonyos fazekast a piacon, aki köcsögöket meg virágkaspókat, meg ilyesmiket gyárt, és kérjek tőle segítséget. Mondjam el, hogy ő küldött... Kerestem a bácsit, ez egy öreg katolikus bácsi volt, a felnőttkórusban énekelt egyébként... Ő a betiltott ferences harmadrendnek (ferences világiak társasága) volt a tagja, és azt mondta, hogy „megvan a fedősztorid!”. Volt a Groedel-villa a városban, ez a leggazdagabb zsidó család villája volt, amit államosítottak. Övék volt a fa- és sókereskedelem a Tiszán, tutajon annak idején. Abból a villából csinálták meg a szegényházat. Idősotthon lett olyan szegényeknek, akiknek már nincs senkijük, és az emeleten oda voltak bezárva a fogyatékosok, akik kasztrálva voltak, férfiak, nők, egyben... 40 ember egy nagy légtérben, és a terem két végében volt egy-egy lebetonozott lyuk, ott végezték a dolgukat, ágyak voltak, ők egy szál... pendelyben, pokrócokkal; középen volt egy nagy hosszú asztal, oda rakták ki nekik, hogy éppen egyenek valamit... És akkor azt mondta a fazekas: ha én járok a családokhoz, az, hogy én viszek valamit, mondjuk viszek egy könyvet, azt mondja, azt nem kell mutatni, tehát hogy dugjam el, de mindig gyűjtsek is valamit. Gyűjtsek almát, pogácsát, kenyeret, ruhát, és ezeket gyűjtsem össze látványosan, akasszam fel a biciklimre, és vigyem be a szegényházba. Ők is járnak oda minden héten adományokkal. És akkor bementem velük a következő heti gyűjtéskor, összeszedtem két nagy zsák ruhát, meg valami pogácsát, emlékszem, meg diót, amit adni tudtak nekem, meg mondtam is mindenkinek, hogy viszem ezeket a szegényházba. A látogatás elején azt mondta nekem az öreg fazekas, hogy nem kell felmennem az emeletre, mert az ott nagyon szörnyű, maradjak csak lent az szegény beteg öregeknél. Hát egy ilyen 15-16 év közötti fiatalembernek, mint amilyen én voltam, hogy „ne menj be valahova”, azt elég nehéz elfogadni; erre én felmentem, és csak arra emlékszem, hogy összehánytam magam. Ott a lépcső tetején. Olyan bűz volt. Ami viszont nagyon érdekes, hogy oda engem beengedtek! A szomszédban volt a gyerekotthon, édesanyám ott volt könyvelő, tehát engem az ottani ápolók ismertek, azaz tudták, hogy ki vagyok, meg a gyerekotthoni orvosok is örültek, hogy visznek oda valami kiegészítést.

És ezzel elkezdődött, hogy én egyfolytában oda jártam. Fél évre rá már hetente háromszor. A rácsos ablak mögött ez a nagyon sok fogatlan, furcsa arcú ember, akik sokszor nem is kommunikáltak emberi hangon, egyfolytában ültek az ablakban, és engem vártak.

Én ekkor már lógtam az iskolából, mert teljesen rendszerszintűvé vált, hogy jönnek a segélycsomagok, én meg ezeket viszem mindenfelé. Volt egy cinkos támogatása ennek: a tanárok soha nem írtak be hiányzónak. Mindig jó jegyem volt. Akkor is jó jegyet kaptam – tízes számrendszerben tízest –, ha nem is feleltem. A román nyelvű tanároknál is. Például Románia földrajzát, történelmét, a műszaki tárgyakat, románul tanultuk, mert ez egy lakatosképző volt, és mindenkinek kellett egy szakma. Tudták, hogy mit csinálok, és engem azzal védtek, hogy én mindig ott voltam – legalábbis papíron! – az iskolában.

Utána kezdtem egyre merészebb lenni. Én voltam az osztálybizalmi, és meg kellett rendelni az *Ifjú Munkás* című lapot, amiből nekem hetente fel kellett olvasnom az osztályban. Utána meg azt mondták, hogy csak a román nyelvű *Ifjú Kommunista* lapot kell megrendelni, és erről hetente le kellett adni egy román nyelvű jegyzőkönyvet az iskolai KISZ-titkárnak. Én meg írtam egy levelet az *Ifjú Munkás*nak, hogy mi magyarok vagyunk, én ugyan aránylag jól beszélek románul, de az osztálytársaim nem, akkor miért kell román nyelven olvasni a kommunista ideológiát, hiszen sokkal hatékonyabb, ha magyarul olvassuk. És akkor lejöttek miattam Bukarestből, berángattak akkor is, de akkor már ki tudja, miért, kevésbé nyúltak hozzám, de mindenképpen gyűltek a priuszos pontjaim. Egyre több cirkuszom volt, de a szüleim mindig védtek, ahogy tudtak.

Édesanyám sokszor nem is tudott róla, hogy engem a nevelőapám hogyan szed ki a necces helyzetekből. Például volt, hogy beszélt egy ismerősével, akinek egy román tanárnő, egy

fantasztikus hölgy volt a felesége, és azt mondta: azért, hogy nekem legyen – úgymond – álcám, lépjek be az iskolai román színjátszókörbe. Beléptem. Annyira nem tudtam jól románul, de ezért például Sherlock Holmes-t játszottam, mert angolul tanultam, hogy tájszólással beszélni tudjak mégis... és így tudtam jönni-menni, mozogni. Mindenesetre evidens volt, hogy ezzel az előélettel nem tanulhatok tovább. Édesanyámék orvosnak szántak. Rengeteg magánórára jártam, Marosvásárhelyre is jártam felvételi előkészítőre, de megmondták, hogy ezzel az előléttel nem fognak felvenni az egyetemre.

Volt egy lista arról, kik nem tanulhatnak tovább. Kaptam is iskola végén egy munkahelyre szóló „beutalót” vájárnak, a Nagybánya melletti szénbányába, tehát nekem ez lett volna az állam által kijelölt helyem és jövőm. Az érettségi előtt két hónappal, amikor betöltöttem a 18. évemet, bevíttek a katonai rendészetre. Jött velem a nevelőapám. És akkor meg is mondták, hogy jó, menjek el felvételizni – de felesleges. Elvisznek munkaszolgálatra a Duna-deltába a Duna-kanálist ásni. Megkapom a kötelező behívót, és ha nem jelentkezem azon az adott napon, szeptember elején, akkor jön utánam a rendőrség és a föld alól is előkerítenek, és akkor katonai börtön vár rám. Úgyhogy... megkaptam a munkaszolgálati behívót másfél évre. Emlékszem, akkor nagyon siralmas állapotok voltak ott, nagyon sokan meghaltak. És akkor a nevelőapám eladott mindent, ami csak mozgatható volt, több lefizetésre alkalmas csempészszerű csomagot (kávé, cigaretta, italok) rakott össze, és vitt engem össze-vissza hivatalokba, hogy a munkaszolgálatos kanális-ásástól megmentsen, mert nem voltam erős fizikumú. Így sikerült áttenni engem Brassóba, az állattartótelepre munkaszolgálatosnak. Ezzel megmentette az életemet. Azért – meg kell hagyni – ott is nagyon kemény volt.

Az első kilenc hónapban édesanyámék nem kaptak láthatást, tehát kilenc hónapig voltam bezárva egy olyan munkarészlegbe, ahol a bivalyokkal és a disznókkal rengeteg patkány között kellett dolgoznom. Egyik társam felakasztotta magát, úgy szedtük le, s utána később egy másik is öngyilkos lett, nagyon csúnya fizikai és lelki atrocitásokban volt részünk. Én még a szerencsésebbek közé tartoztam, de volt ott egy fehérbőrű srác, akit például hímrinyónak használtak. Ilyen típusú dolgok között éltünk.

Kilenc hónap után szerencsém lett. Volt egy balesetem – előzménye ennek is fizikai atrocitás volt –: beleestem a trágyába, és üvegszilánk ment a kezembe. Így kerültem az ottani ispotályba, a szanitéc állomásra. Volt ott egy orvos, aki kezelés közben azt mondta, hogy nincsen szanitéc, mert áttették egy másik kaszárnyába, és itt annyi szerencsétlen van, hogy nincs senki, aki ennek a 800 embernek a sebeit délutánonként ellássa. Volt ott valami felvételiző anyag, és mondtam ennek a tisztnek, hogy kívülről tudom az anatómiakönyvet. Aztán volt egy beszélgetés, amikor kiderült, hogy igazam van, és azt mondták: maradjak ott, legalább tudja valaki, mi hol van az emberben. Engem az ottani katonao orvos mentett meg: maga mellé vett. Igaz, az ő beosztottjainál is nagyon durva dolgok történtek, tudtam nem lesz könnyű, hogy én azt ott túléljem, de az állattartó telephez képest ez nekem mégis komoly túlélési esélyt jelentett. '87 szeptemberében vittek el, átmenetileg a szanitéckodás segített, de amikor lelkileg már nem bírtam a bezártságot, '88 őszén megszöktem. Átmásztam a kerítésen, átöltöztem egy előzetesen feketén szerzett civil ruhába, és megszöktem.

Hazautaztam vonattal Máramarosszigetre. Emlékszem, Kolozsváron, éjszaka, amikor átszálltam, egy pénzbedobós fülkéből felhívtam a nevelőapámat, Andrist, hogy mikor érkezem. Várt az állomáson. Mondtam neki: megszöktem. Azt mondta: „Anyádnak ne mondj semmit!” Mondtam: „Át akarok szökni a határon Magyarországra”. Azt mondta: „Ha elkapnak, véged!” Összegyűjtött ismét mindenfélét, emlékszem, teletette a hátizsákomat rengeteg fekete áruval, kávéval, piákkal, konyakkal, és visszavitt Brassóba két nap kieséssel. Igaz, akkor beültettek néhány napra a katonai börtönbe, de a sok „ajándékcsomag” megmentett. Itt már bejött az ismert fedősztori-módszer, azt mondtam, hogy szerelmes vagyok egy lányba, és elmentem, úgymond, csajozni. A bő másfél évnyi elzárttság alatt csak egyszer engedtek haza egy 48 órás „eltávra”, tehát akkor, amikor már „jó fiú lettem”, úgymond, a végleges kiengedésem előtt két

hónappal. 1989 februárjában engedtek ki végleg. Tehát '87 ősztől '89 februárjáig voltam bent. Nagyon kemény időszak volt. Akkor esett ki szinte az összes fogam, azóta műfogaim vannak. Skorbutot kaptam. Az enivaló is nagyon kevés volt. És amikor kijöttem, fél évig pszichiáter kezelt. Éjszaka ordítottam, folyton izzadtam, a nagymamám öltöztetett át, aki a szomszéd szobában lakott. Tehát azoktól az élményektől egyszerűen meg kellett szabadulnom. Fél év után állítólag felkeltem az ágyból, mintha mi se történt volna. Tehát sikerült ezt lezárni. Most úgy beszélek róla, mintha egy filmet néznék. Igazából már nem tudom újra átélni ezeket a dolgokat...

Egyébként '88-ban, Brassóban, már előfordalom volt. Lőttek. Az ottani traktorgyár meg a csavargyár fellázadt. Tehát a '89-es temesvári forradalom előtt már Brassóban voltak lázongások, és ott lőttek a munkásokra is. 1989-ban édesanyámék tartottak el, nem voltam olyan állapotban, hogy dolgozzam. A nevelőapám elintézte, hogy portásnak mehessenek a textilgyárba, csak hogy kezdjek valamit dolgozni. Én meg inkább visszatértem a Groedel-villába másfél év kihagyás után. Ugyanúgy vártak. Engem az tartott meg, hogy kezdtem megint ruhát gyűjteni és visszajárni a Groedel-villába, és folytattam azt, amit másfél éve abbahagytam.

Amikor jött a '89-es változás, nekem két esélyem volt. Vagy én leszek a legfiatalabb szenátor... – az RMDSZ keresett meg ezzel. Nagybátyám akkor már híres egyházi professzor volt, választott püspök, a magyarság egyik képviselője, és én lehettem volna a Máramaros megyei ifjú titán, szenátor, politikus, vagy... Az a pap, aki minket nevelt és teret adott nekünk a templomban – néhány éve nagyon elverték a szekuritátén, majd Németországba menekítették, mert őt tényleg halálra verték volna –, kimenekítése előtt fél évvel kapott egy kicsi, bezárt plébániát Szatmárnémeti mellett. Írt nekem, hogy ez a plébánia üres, azt megkaphatom, kezdjek ott a fogyatékosokkal valamit. Akkor elmentem Szatmárnémetibe, az ottani ifjúsági közösség lányvezetőjével szerelembe estünk, összeházasodtunk, ami nem volt szerencsés, nem volt előélete, gyakorlatilag a hetedik találkozásunk a templomban volt. Azt gondolhatnánk, hogy két különböző városból két földalatti mozgalom vezetőjének biztos jó lesz együtt. Előtte nulla érzelmi meg egyéb kapcsolatunk volt. Kezdték intenzíven szervezni, hogy a fogyatékos emberekkel, családokkal találkozzunk. Ez így indult. És eldőlt, hogy nem politikus leszek – azóta is teljesen apolitikus vagyok, nekem nagyon nem komfortos az a világ –, és így indult el, hogy nekem ezzel a fogyatékos-üggyel kell valamit csinálnom.

A házasságomnak volt még egy fontos motivációja. Az, hogy el tudjak jönni otthonról, a szülői túlgondoskodás, túlféltés elől. Hálás vagyok a szüleimnek, édesanyámnak, és a nevelőapámnak, hogy mindent megtettek, hogy túléljem azt a forrófejű tinédzser időszakot, de úgy tudtam otthonról eljönni, hogy azt mondtam: megnősülök. És értem jött a feleségem sógora egy régi Skodával, és én egy hátizsákkal költöztem el otthonról. Néhány könyvemmet vittem el, meg néhány ruhámat. Így kezdtem el.

Az esküvőnk is olyan volt, hogy a templomban volt meghirdetve. Akkor már a magyarországi Bokor-mozgalommal intenzívebb kapcsolatom volt, jött egy Bokor-pap Németországból, az a pap, aki felnevelt, mert akkor az otthoni papok nagyon féltek ettől a mozgalmamtól. Átbicikliztem Magyarországra sört és kenyeret venni, mert Szatmárnémeti közel volt a határhoz, és a két határ között a senkiföldjén szedtem virágot, az volt az esküvői virágcsokor, szóval, tudod, mint amikor Ábel a rengetegből kijön, és elindul világgá. Szerintem én ilyen típusú „hősként” éltem akkor az életem, iszonyú naivan. Engem akkor már sokan ismertek, megtaláltak a segélyszállítmányok. Szereztem tízezer dollárt az osztrák és a dán *Caritastól*, hogy felújítsam azt a plébániát. Az akkori püspök (aki még Máramarosszigeten az utolsó években plébános volt, és mindenféle templomi, irodalmi mozgalmunkat tiltott, tehát békepap/besúgó volt) márványlépcsőt építtetett a püspökségen. Akkor én ezt szóvá tettem. Bementem egy papi gyűlésbe, cirkuszt csináltam, mire kitétek az egyházból. Jött a nagybátyám, és azt mondta – kvázi ennek a püspöknek a főnöke: „Ide figyelj, öcsém, a katolikus egyház Jeanne d'Arc-ot máglyán megégette, de ötszáz év után szentté avatta.” És utána azt

mondta: „Ilyen a mi egyházunk.” Mondom: „Nekem nincs ötszáz évem”. Utána tíz évig nem beszélünk. Persze azt a kis plébániát, ahol én elkezdtem a munkát, elvette az egyház, de ezek nagyon gyors történések voltak.

Volt ebben az időben egy angol lovagrend, amely támogatott. Mi fogyatékosokat táboroztattunk, táncházat csináltunk, a feleségem dolgozott, és ők jöttek, és a segélyszállítmányok mellett mindig hagytak nekünk pénzt. A lovagrendiek azt mondták: segít nekünk a Szent Kolumbán Lovagrend Angliából, hogy önállósodjunk. Ne izgassam magam a katolikus egyház miatt, csináljunk egy alapítványt, vesznek egy házat, és finanszíroznak engem három évig.

Így lettem ennek a lovagrendnek a tagja, van egy szép nyakésem is tőlük, kivittek Angliába, „lovaggá avattak”. Én lettem a lovagrend kelet-európai intendánsa. Képzeld el, ilyen szavak, mint a mesében... Lovagként ismertek engem, ez ma már egy kicsit vicces. Hát figyelj, azért húsz évesen, az egy hőskor, nagyon éltem azt a kort, emlékszem. Akkor csináltuk meg a *Pater Noster Alapítványt*. Ennek a neve az *Atya* faluból¹ jött, ahol az angolok egy régi kúriát megvettek fogyatékosok otthonának. Mivel magyarul nem jegyezték be alapítványt, tehát például „Mi Atyánk” vagy valamilyen hasonló lett volna a neve, mi meg románt nem akartunk, ezért lett *Pater Noster Alapítvány* a neve, ami végül is *Miatyánk*.

Utána rengeteg segélyszállítmányt hoztunk be, jöttek Magyarországról és Svájcból szállítmányok, és akkor menni kellett mindig fordítani, a határon leltárral átvenni... Azt gondolták, hogy mi liftesek vagyunk, hogy a „paternoster” az lift, és hogy „jön a liftes alapítvány”. Mindenesetre ez három évig nagyon jól működött. A lovagrendnek az elején, még 1991-ben volt egy kérése. Ők azt látják: valamit tanulni kell, hogy tudj működtetni egy intézményt. Jó, mondtuk, tanulunk, de mit tanuljunk?

És akkor eljöttünk Budapestre nyolcan, hét lány és én egyedül fiú, a közösségünk, akikkel szerveztük a fogyatékosokkal a programokat. Én felvételiztem, és felvettek a *Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolára*. Még emlékszem a régi épületre, valami zsidó templom volt a régi, eredeti épület. A többieket pedig felvették felvételi nélkül – akkor indult a *Hajnal Imre Egészségügyi Főiskola* – gyógytornásznak, védőnőnek, akkoriban így támogatták az erdélyieket; az volt a feltétel, hogy decemberben mindenki menjen át a vizsgán, tehát nem volt felvételi. Egy nagy családnál aludtunk sokan, aztán a lányokat felvették a főiskola kollégiumába, én pedig egy matracraktárban laktam, egy hajléktalan szállóban és gyerekutógondozóban, a Damjanich utcában, a *Regnum Marianum* régi központjában. Csináltak ott egy gyerekotthont, azt újították fel, és a tornatermében volt vagy hatvan matrac, és abból csináltam magamnak egy eszkimószerű iglut, és abban laktam három hónapig. A nagy tornateremben így lett egy kis védettségem, meg ott volt WC meg stb.

Mindenesetre, amikor mentem beiratkozni '91 szeptemberben a főiskolára, behívott Hantos Vilmos főtitkár, és azt mondta, hogy jó, én beiratkozhatok, de nem fizettem be a tandíjat. 900 dollár tandíjat kértek fél évre, mert román állampolgárként külföldi állampolgárnak minősültem. És akkor nem tudtam beiratkozni, mert nem volt pénzem.

Közben az első évre szereztem ösztöndíjat a *Caritas*-vonalon. Osztrákok támogattak minket, egy osztrák grófnő, hogy mi tanuljunk, meg a fogyatékos-ügy... meg a lovagok is segítettek engem. Jobb híján elmentem ápolónak az egészségügyi főiskola ingyenes képzésére, miközben felvettek gyógypedagógusnak, de nem volt rá pénzem. Mindenesetre tanulni kezdtem az egészségügyi főiskolán, de minden hétvégén hazamentem Erdélybe, Szatmárnémetibe, és csináltuk a fogyatékosokkal a foglalkozásokat. Több mint ötven családdal szerveztünk rengeteg programot, buszokat vettünk, tíz hektár földön gazdálkodtunk, kezdtem embereket alkalmazni. 21 évesen már munkáltatója voltam több mint 30 embernek. Ez egy olyan korszak volt, amikor iszonyú könnyű volt pénzt szerezni romániai szociális programok számára. A kommunista

¹ Falu Erdély és Magyarország határán, a román oldalon.

hatalom bukása után mindenki segíteni akart. Nyitottunk egy bankszámlát, és jöttek a pénzek – de lehetne egyszerűsítve mondani: sok helyre jártam pénzt, adományt kérni, írogattam programokat, de tényleg eléggé könnyű volt.

A főiskolán volt egy alternatív pedagógiai tantárgy. Alig jártam be, valójában a főiskolát nem is akartam elvégezni, de a végén nagy nehezen lettem az államvizsgát. Jó kollégáim voltak, akik mindig beírtak, és szóltak, hogy most gyere vizsgázni, és kvázi előre tanultak helyettem, de valójában semmi közöm nincs az egészségükhöz. A transzfúziós és a bába szakvizsgát azért lettem. Volt is rá példa, hogy hasznát vettem – az újpesti szülőotthonban és máshol is. Meg a gyerekeimmél, a lányomnál az unokám születésénél is bent voltam a kórházban. Ennyi maradt belőle.

Mindenesetre meséltek ezen az alternatív pedagógiai órán erről a Waldorf-dologról, és ez összecsengett azzal, hogy 1992-ben az angol lovagrend elvitt Angliába megmutatni, hogy hol van a legjobb fogyatékos ellátás. Mondtam, hogy én felnőtt fogyatékosoknak akarok életteret létrehozni. Az angolok elvittek Botton Village-be, az első Camphillbe, amit Karl König hozott létre. Azt mondták: ez a legjobb hely, ilyen kell csinálni. Ott beszéltek nekem először Rudolf Steinerről. Mondtam, hogy Magyarországon nincs ilyen. Ők meg azt mondták, hogy tudják, hogy van Magyarországon valamilyen Waldorf-mozgalom. Így kezdtem ezt tudatosan keresni. Akkor az egészségügyi főiskolán a pedagógiaórán mesélték, hogy a *Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolán* indul a Waldorf-tanárképzés. Mondtam is magamnak, az biztos jó lenne nekem is. A *Bárczi Gusztáv Főiskola* volt az álom, ahol nem tudtam fizetni... De az a Waldorf-szerű, amit az angolok mutattak, tudtam, hogy a legjobb hely, ami kívülről egy szociális farm, ahol gazdálkodnak, állatot tartanak, és ott láttam először sajtgyártást is fogyatékosokkal, '92-ben. Nekem ez nagyon megtetszett, hogy ilyen kell csinálni.

Elmentem felvételizni a Waldorf-tanárképzőre. A felvételi bizottságban ott ült Mesterházi Zsuzsa, Vekerdy Tamás, Székely György, Székely Anikó, ők négyen voltak ott. Elmondtam, mit akarok csinálni. Mondtam, hogy nincs pénzem. Utána Mesterházi Zsuzsa azt mondta, nem kell fizessek tandíjat, csak járjak ide tanulni. Amikor kijöttem, utánam jött Székely Gyuri bácsi, felírt nekem egy cetlire egy címet, és azt mondta, hogy másnap délután keressem meg otthon. Másnap elmentem Gyuri bácsihoz, a történet vele akkor kezdődött. Így indult.

Megismertem a Waldorf-világot, az antropozófiai világot. Mesterházi Zsuzsával is nagyon jó kapcsolatom volt az első hat-hét évben. Nyíltan vállaltam, hogy én Erdélyben csinálom a fogyatékosok ügyét. Közben 1993-ban Mesterházi Zsuzsa segítségével és ajánlásával Soros-ösztöndíjat kaptam, hogy kimenjek Észak-Írországra a Camphill tanulmányozni. Végigcsináltam a Waldorfot és az egészségügyi főiskolát, és vissza is költöztünk a végén Erdélybe.

Székely Gyuri pedig – mielőtt visszaköltöztünk volna Erdélybe, '95-ben – egy svájci Camphillben megszervezte, hogy két évre odamehessünk tanulni, az ottani képzésbe. Akkor már voltak gyerekeim, feleségem, családosan kellett volna kimennünk a Bodeni-tó partjára tanulni. Azt mondtuk, nincs rá két évünk, és nem mentünk el, pedig Gyuri mindent elintézett: ösztöndíjat, lakhatást, lelevelezett mindent. Azt mondta: jó, ha nem mentek, nem mentek. Margit Engellel (ő Oroszországban alapított Camphillt) is leveleztem, személyesen nem találkozhattunk, mert ő Norvégiában élt, oda pedig nem kaptam vízumot.

Visszamentünk Erdélybe. 1995-re felépítettünk egy nagy intézményt és több szolgáltatást, és valahogy működött az egész. Szatmáron volt a központunk. *Atyát* részben felépítettük, ehhez kellett volna működési engedélyt kérni. Eljártam Bukarestbe intézkedni. Ott a központi hivatalokban a magyarországi okleveleket nem ismerték el. Nem volt Magyarország és Románia között ekvivalencia-szerződés a diplomák elismerésére. Nem kaptunk működési engedélyt. Az angolok által biztosított három év támogatási idő letelt. Ott álltunk, hogy nincs miből megélnünk. Dönteni kellett.

F. E.: És így jöttetek el ismét, másodjára is Magyarországra...

J. L.: Igen. De Magyarországra „menekülésemnek” igazából három oka volt. Az egyik, hogy nem kaptunk működési engedélyt, és nem jutottunk állami forrásokhoz. A második ok az volt, hogy Olnával² a házasságom tönkrement. Úgy volt, hogy Olna marad Szatmáron, és én jövök a gyerekekkel stb. A harmadik indok pedig az volt, hogy a külföldi támogatások elfogytak. Én akkor ezt az egész *Pater Noster* dolgot átadtam egy házaspárnak, akiknek egy fogyatékos gyerekük volt, hogy ők működtessék az intézményt tovább. Volt ott egy tehetősebb nagypapa is, átadtam jogilag az egészet. Nekem ott kocsim volt, BMW-m, volt gépkocsiparkunk, mikrobuszaink, nagybuszaink, traktorunk, egy vagyon volt. Mindent átadtam, és a három gyerekkel eljöttem Magyarországra. Engem a Tolnai házaspár – Klári és Tóni – hívott ide Miskolcra tanítani, mert amikor Budapestre jártam segélyszállítmányokat meg egyéb dolgokat intézni, mindig itt, Miskolcon volt a tranzitszállásom, itt aludtam az iskola vendégszobájában. Mi együtt végeztünk Tónival a Waldorf-képzésen, évfolyamtársak voltunk. Épp nem találtak osztálytanítót, mondták, hogy gyere, én meg jöttem. Nekem akkor nagyon boldog időszakom volt, szerintem tanítónak pocsék voltam, de imádtak a gyerekek, imádtam tanítani.

F. E.: De miért voltál „pocsék tanító”?

J. L. Nem voltam hagyományos tanár. Nem tartottam be a kereteket, nem tudtam jól fegyelmezni. Én a gyerekekkel egyfolytában térdig voltam a patakban. Tyúkólat építettünk, megszereztem a plébánia üres kertjét, matekórán mindig a lillafüredi függőkertet mértük fel. Egyedül az én osztályomba bevezettem a vízcsapot, hogy mosogassunk, meg volt gáztűzhely, és sütöttünk-főztünk. A mai napig mind a 20 gyerekkel kapcsolatomban van a *Facebook*-on.

F. E.: Csodálatos!

J. L.: De nem voltam hagyományos pedagógus... Amikor eljöttem, annak egy iskolai konfliktus volt az oka. Az volt a gond, hogy túl sokat tanítok, tehát a javasoltnál nagyobb mértékben adom át a gyerekeknek a lexikális tudást; meg egyfolytában kirándultam velük, és ez a többi pedagógust irritálta. Féltékenyek voltak erre. És megvádolt a tanári konferencia, hogy a gyerekeim lexikális tudásban többet tudnak, mint a Waldorf-irányelv. Volt egy megállapodás a szülőkkel. Második és harmadik osztály végén két pedagógus szülő hozta a többi iskola felmérőinek eredményeit, hogy lássuk, hogy állnak a gyerekek. Én azt átnéztem. Bejött a két szülő, én kimentem, és a gyerekek másfél-másfél órás felmérőket írtak matekból és irodalomból, és hozták a szintet, amit a többi osztály nem hozott. Tehát nálam működött az átmenet és a szinten tartás.

Amikor eljöttem, szerintem magyar iskola-történetben az én osztályom volt az egyedüli, hogy a gyerekek évvésztés nélkül tudtak tovább tanulni. A húsz gyerekből 5 maradt a Waldorf-iskolában, 15 öt másik miskolci iskolába ment át. Mind az öt iskolaigazgatót megkerestem. Mindegyik gyereket évfolyamvesztés nélkül vették át, mert tudták hozni a szintet. Ha ma a Waldorf-iskolákból egy gyerek elmegy, automatikusan veszít egy évet, mert nincs meg az intellektuális tudásszintje. Nálam megvolt. Itt hibáztam – egyesek szerint.

A mai napig ott lennék az iskolában... Ez volt tehát az egyik hiba. A másik hiba az volt, hogy felvettem egy fogyatékos gyereket az osztályomba, és konferenciát szerveztem Soros György támogatásával „*Fogyatékos gyerek a Waldorf-óvodában és Waldorf-iskolában*” címmel. Kereszti Zsuzsa, aki híres pedagógus-szakértő volt, Vekerdyékkel dolgozott együtt, ő volt az iskolai mentorunk, pályázatból fizettük, segített, hogy hogyan kell ezt jól csinálni. Szerettem volna egy olyan rendszert kialakítani, hogy a Waldorf-iskolában az osztály létszámának 10 százaléka, mondjuk 20 gyerekből maximum kettő fogyatékos legyen – és ez

² Olna – Jakubinyi László első feleségének keresztnéve.

nem tetszett. Erre hivatalosan engedélyt kaptam Miskolcon – integráló osztályra. Ez nem tetszett nekik, azt mondták, hogy ez nem Waldorf-kompatibilis.

Közben beiratkoztam természetesen gyógypedagógiára, mindig fizettem egy kis tandíjat. Mondtam, hogy ezeknek a gyerekeknek közben csinálnék felnőttellátást is, hogy ha kijönnek az iskolából, élethosszig legyen nekik perspektívájuk, de Mesterházi Zsuzsa azt mondta, ezt most még nem lehet.

F. E.: Mit jelent ez?

J. L.: Azt, hogy az iskola után ezeknek a gyerekeknek a mai napig nincs hova tovább menni, nincs állami gondoskodás, csak a nagy állami kastélyintézmények vannak. Azt mondtam: megcsinálom a magyar Camphill-t, hogy az iskola utáni életükben legyen számukra szociális ellátás és munkalehetőség. Erre azt mondták: ennek nincs itt az ideje, „a magyar népszellem még ezt nem hagyta jóvá”, vagy valami ilyesmi.

F. E.: Ki mondta ezt?

J. L.: Mesterházi Zsuzsa. Neki volt egy euritmistákból álló csoportja, és én oda jártam. Székely Gyurihoz jártam privát. Zsuzsa néninél Ita Wegman dolgait dolgoztuk fel. Havonta egyszer volt ilyen találkozó. Az egyik találkozó a *Frim Jakab Napköziotthonban* volt, Apostol Évánál. Akkor Zsuzsa meg az egyik ismertebb euritmista azt mondta, hogy többet nem jöhetnek ebbe a csoportba, és amit csinálok, az nem támogatott. És azt mondták: zárjam be kívülről az ajtót. Akkor eljöttem, és azt mondtam: megcsinálom, csakazértis.

Az volt a tapasztalatom a magyar antropozófiával, hogy ha dolgozni kezdesz az antropozófiái mozgalomban, óriási tudás van ott, például, hogy hogyan fejlesszünk tovább egy fogyatékos személyt, mi az, ami jó neki stb. Azt gondolom, ez a tudás óriási lehetőség az ő fejlődésükhöz. Ez folyamatos tudás, a megfigyelésen, a Székely Gyuri-féle szelíd figyelmen és befogadó gesztuson keresztül. Hogy ezt nem tették lehetővé, hogy nem támogatták, nekem óriási trauma volt. A másik óriási probléma az volt, hogy azt tapasztaltam, hogy ha valamit csinálni kezdesz, a nagy öregek megmondják, hogy mit csinálj és mit ne (!), hogy hogyan gondolkodj a dolgról. Na, ez nekem nagyon nem tetszett. Erre nem vagyok alkalmas, hogy valaki megmondja, mit gondoljak. Ezért nem lettem politikus sem, nem állok be a bégető csordába. Nekem a szabad gondolkodás iszonyúan fontos volt.

Eljöttem a Waldorf-iskolából, úgy, hogy nem volt megélhetésünk, semmi, a gyerekeknek sem volt akkor könnyű. Elkezdtem a fogyatékos területen dolgozni. Miskolcon egy református fogyatékos otthont kellett épp engedélyeztetni, ott kilenc hónapig voltam, nagyon nehéz volt a merev, protestáns közeg. Utána Apostol Éva hívott dolgozni Budapestre, a főváros számára Vácegresen nyitottam meg egy otthont. Az egészségügyi főiskolai diplomám segített, mert az kompatibilis volt a szociális intézményekhez. Aztán nagy nehezen befejeztem a gyógypedagógiát, 17 év után lettem gyógypedagógus. Sok év után tavaly a diplomaosztón beszédet tartottam, el is mondtam, hogy nagyon sokszor futottam neki (a legnagyobb kihagyásom akkor volt, amikor Mesterházi Zsuzsa volt a főigazgató, azt az időszakot kihagytam). Amikor ő nyugdíjba ment, akkor folytattam. Nagyon sokan szerettek engem a *Bárczin*, nagyon sok jó tanárom volt, meg volt nagyon sok tanár, aki valami miatt megpróbálta meggátolni azt, hogy nekem diplomám legyen, mert amit én csinálok, az nem gyógypedagógia, mert szerintük a gyógypedagógia csak a korai gyermekkorról szól, maximum az iskoláskorról. Amit én csinálok az – szerintük – „szociális menedzserség”. Szerintem a fogyatékos ember fogyatékosága nem szűnik meg iskoláskor után, sok kihívással találkozik felnőttkorban is, meg aztán jönnek az időskor kihívásai. Úgyhogy én ezt a másfajta gyógypedagógusi iskolát képviselem. Ezért '99-ben bejegyeztük a *Szimbiózis Alapítványt*. Az első két év katasztrofális

volt. Munkanélküli segíten voltam, elkezdtem kecskéket tartani, hogy el tudjam tartani a családomat. Utána kezdett minden lassan kiépülni. 2001-től van itt nekem fizetésem. Ma már 380 embernek utalunk fizetést, és kiépült egy olyan rendszer, ami nemcsak országosan, hanem nemzetközileg is ismert. Elindult a kapcsolódásom az antropozófus rendszerrel is. 2008-ban kerültem kapcsolatba az ECCE nevű mozgalommal, ez az *Európai Kuratív Pedagógiai Szociálterápiái Szövetség*, ami a *Goetheanum* és az európai fogyatékosügyi nagy ernyőszervezetek között próbál átmenetet képezni. 3-4 évig voltam aktív tagja, például itt Miskolcon is volt egyszer egy nagy konferenciájuk, aminek mi adtunk helyet. Aztán... nekem túl elméleti volt, hogy évente egy konferencián megveregetjük egymás vállát és semmi nem történik, nekem ez kevés volt. Túl magas volt a tagdíj, több ezer euro. Azt mondtam: nekem ez ár és érték-arányban nem éri meg. Úgyhogy onnan kiléptünk.

Ma azt gondolom, hogy a legfontosabb, hogy a *Szimbiózis*nál nagyon jó a csapat, a közösség, amiben dolgozunk. Nagyon sokszor megkérdezik, miért éri meg nekünk ezt csinálni, hiszen anyagilag egy nonprofit szervezetnek Magyarországon nem éri meg. Mi a mai politikai környezetben egy kicsit ellenség vagyunk a szabad gondolkodás révén, meg hogy mi döntünk a saját dolgainkról, kilógunk a sorból, amikor a legtöbben egy nagy nemzetközi vagy egy egyházi szervezethez csatlakoznak, ahol ugyanúgy felülről mondják meg, hogy mit gondolj és mit csinálj. Arra én nem vagyok alkalmas.

Arra vagyok büszke, hogy szuper kollégáim vannak, és így közösen, demokratikusan vezetjük ezt a szervezetet. Azt gondolom, hogy nálunk a steineri hármas tagozódás teljesen jól működik, tehát a gazdálkodási jogot én nagyrészt leadtam, és ahogy mi döntünk – az tényleg közösségi döntéshozatal. Például van úgy, hogy én javaslok valamit, és a többiek leszavaznak, és akkor *az nem lesz*, a személyi kérdéseket is közösen vitatjuk meg. Ha közösen döntünk rosszul, akkor közösen visszük el a balhét. Szerintem ez nagyon jól működik, ezt nagyon sokan nem értik Magyarországon, ahol a döntéshozatal állami, egyházi és sokszor civil szervezeti szinten is diktatórikus. Nálunk ez, hála Istennek, nem így működik, csodálkoznak is rajta, de ez nálunk bevált, és ez így jó.

Amire büszke vagyok: ha engem most elüt a villamos, ez működik nélkülem is tovább. Ez iszonyúan fontos. Azt látom a civil szervezeteknél itt Magyarországon, hogy ha valaki felépít valamit, ül a virtuális bársonyszékben, és foggal-körömmel ragaszkodik hozzá, hogy ez az enyém, ezt én csinálom. Egy nonprofit szervezet is lehet diktatórikus – nagyon is! – egyszemélyi kultusszal irányítva.

F. E.: Itt most mitől megy?

J. L.: Itt attól megy, hogy azzal, hogy közösen döntünk, a kollégáimban van tulajdonosi szemlélet, a döntéseket magukénak érzik. Ha egyvalaki dönt, akkor a többiek csak munkavállalók és nem tudnak azonosulni az ügyel. Mi tényleg közösséget építünk. Egy közösség működtetése nem mindig egyszerű, mert mindig vannak a közösségben problémák, kilengések. Sokkal könnyebb néha, ha valaki más dönt helyettem, mert a döntés felelősséggel jár, de mi inkább ezt a nehezebbik utat kultiváljuk. És vannak rossz döntéseink is, akár humán erőforrás, új kolléga felvételében, pénzügyileg, de közösen sírunk és közösen nevetünk. És ez így jó is.

Egyébként visszatérve a Camphill-es vonalhoz. Kívülről, főleg kelet-európai szinten úgy nézünk ki, mint egy igazi Camphill, úgy, hogy valójában nem vagyunk az. Egyediek vagyunk a működésünkben, az ünnepeinkben, a szertartásainkban, ahogy egy fogyatékos embert kísérünk az élete során, hogy itt nem egyen-emberek, nem egyen-szobák vannak, hanem mindenki a saját ízlésvilága, saját élettörténete, saját karmája szerint működik. Mi ezt próbáljuk támogatni, egyéni és közösségi szinten egyaránt. Ezen az úton próbálunk haladni, de ezt tényleg nem értik. A magyar gyógypedagógiai tradíció a nagy intézményi ellátásra, az egyen-ellátásra,

a „kalóriabázisra” épül, hogy hány kalóriát kell valakinek megennie, és ha mindenki egyformán megkapja ugyanazt (!), akkor az jól van. Úgyhogy az egyénre szabott fejlesztés, ez egy újfajta dolog, ezt még tanulnia kell a keretekbe szorított intézményrendszernek. Egyre többen jönnek, és kérdezik, hogyan csináljuk. Elmondjuk, hogy közösségi döntéshozatal van, ott szokott elbukni a mintavétel, hogy ők átvegyék. Ha valaki saját maga létrehoz valamit, a hatalomvágy elviszi ezt a dolgot, és ez annyira erős Magyarországon vagy a posztkommunista országokban, hogy végre van valamid és végre te vagy a góré és te döntesz, hogy ezt a nimbuszt le kell építeni a társadalomban.

F. E.: És tudod, hogy mi az, amitől nálatok működik?

J. L.: Nem tudom, de azt gondolom, hogy minket is kószolgatnak a különböző diaboluszok, de próbáljuk őket ezzel, az előbbiekkal kirekeszteni. Egy embert, aki egyedül van a csúcson, könnyebben megesznek.

F. E.: Értem. De... Nekem is van erre a kérdésre válaszom. Ez tőled működik, Laci. Nyitva van az egész felül, a te személyiségedtől van nyitva fölfelé. Onnan jön minden. Ezt te teremtetted meg. És nem takarékoskods, és őszinte vagy, és mindenkinek megmondod. Ettől változik minden, ettől van közösség. Ezt nem lehet ignorálni. Leírni és előírni sem lehet.

J. L.: Végre megengedhettem magamnak, hogy el tudok menni szabadságra, az első 15 évben nem engedhettem meg.

F. E.: Itt vagy akkor is, ha nem vagy itt.

J. L.: Igen, de az a jó, hogy nem kell fizikailag itt lennem.

F. E.: Igen, és ez nagyszerű, ez új teremtés!

J. L.: De ez a teremtés közös teremtés.

F. E.: Persze, ezért tud működni. Tehát ha elüt a villamos, akkor is itt vagy, mert kinyitottad őket fölfelé. Azt mondod, hogy hármass tagozódás... És hogy ez működik. Nyilvánvalóan te szabadon csinálod a hármass tagozódást, és nem valami kész vagy meglévő, rögzült forma szerint. Nem emlékezetből. Az tévedés lenne. Valami szerint? Ez olyan volna, mint a kommunizmus, azt is valami szerint akarták csinálni, ami szamárság. Csak akkor működik, ha van *valaki, aki az egészet kitalálja, újra felfedezi.*

J. L.: Igen, de ezt csak szabadságból, szabadon lehet csinálni.

F. E.: Ezt mondom én is. Szabad ember vagy, erről beszélek. Te többet fogsz tudni tenni, mint Marx, mert te nem elmélet szerint csinálod, hanem attól, amit most elmondtál.